

BREXİT VE ÖTESİ: AB ENTEGRASYONUNUN GELECEĞİ

Yeliz Şahin⁷³

Özet

23 Haziran 2016 tarihinde gerçekleştirilen referandumda, Birleşik Krallık halkının yarısından fazlasının AB'den ayrılma yönünde oy kullanması, AB bütünleşmesi için tarihi bir kırılma noktası teşkil etmiştir. AB'nin varoluşsal bir krizden geçtiği ve vatandaşların AB kurumlarına olan güveninin azaldığı bir dönemde alınan Brexit kararı, AB liderlerinin Avrupa projesinin geleceğine dair bir muhakeme süreci başlatmasını zorunlu kılmıştır. 16 Eylül 2016 tarihinde Birleşik Krallık dışındaki 27 AB üye ülkesinin liderleri, Bratislava Zirvesi'nde bu yönde ilk adımı atarak, AB'nin temellerini atan Roma Antlaşması'nın 60'ıncı yıl dönümü olan 25 Mart 2017 tarihinde ortak bir vizyon ortaya koymayı hedeflemişlerdir. Avrupa Komisyonu, Roma Zirvesi öncesinde sunduğu beyaz kitapta, AB'nin geleceğine dair beş alternatif senaryo önermiştir. AB'nin Tek Pazar'a indirgenmesinden, federal bir yapıya evrilmesine kadar çeşitli hedeflerini barındıran bu senaryolardan; ileri entegrasyon hedef ve kabiliyetini paylaşan ülkelerin belirli alanlarda ileri düzeyde entegre olmalarında esneklik tanıyan çok vitesli Avrupa senaryosu, AB bütünleşmesi için en gerçekçi senaryo olarak değerlendirilmektedir. AB içerisinde hâlihazırda de facto olarak uygulanmakta olan bu senaryo, önde gelen üye ülkelerin desteğini almasına karşın bazı AB başkentlerinde endişe yaratmıştır. AB'nin geleceği tartışmaları, Fransa ile Almanya'daki seçim süreçlerinin tamamlanması ve Brexit sürecinin ilerleyişine bağlı olarak şekillenecektir.

Anahtar kelimeler: Brexit, AB bütünleşmesi, AB'nin geleceği, Farklılaşan entegrasyon, Çok vitesli Avrupa.

73. İktisadi Kalkınma Vakfı (İKV) kıdemli uzmanı.

Birleşik Krallık'ta 23 Haziran 2016 tarihinde gerçekleşen referandumdan AB'den ayrılma (Brexit) sonucu çıkması; AB bütünleşmesi için tarihi bir kırılma noktası teşkil etmiştir. Avro Alanı krizi, mülteci krizi ve AB'nin komşu olduğu bölgelerden gelen tehditlerin, AB'nin güvenliğini ve AB bütünleşmesinin temel kazanımlarını tehlikeye attığı; bunların yan ürünü olarak ise önde gelen üye ülkelerde AB karşıtı popülizmin yükselişe geçtiği, vatandaşların AB'ye olan güveninin azaldığı bir dönemde, AB'nin karşı karşıya kaldığı çoklu krizlere Brexit de eklenmiştir.

Avrupa entegrasyonunun tarihi boyunca daha ileri seviye bütünleşme (derinleşme) ve genişleme doğrultusunda şekillendiği düşünüldüğünde, Birleşik Krallık'ın üyelikten ayrılma kararı, AB entegrasyonunun geleneksel dinamikleriyle çatışan bir olgudur. Her ne kadar AB üyeliğinin ilk yıllarından beri AB bütünleşmesine mesafeli yaklaşan farklı bir vaka olarak değerlendirilse de, AB'nin en büyük askeri gücüne ve ikinci en büyük ekonomisine sahip Birleşik Krallık'ın üyelikten ayrılma kararı almasının, AB'nin başlıca politika alanları, küresel platformdaki rolü ve AB bütünleşmesi üzerinde önemli etkilere yol açacağı aşikârdır.

Birleşik Krallık'ın AB üyeliği referandumundan çıkan beklenmedik Brexit sonucu, popülizmin gücünü kanıtlarken aynı zamanda AB siyasi elitlerinin, AB karşıtı popülistlerin sunduğu argümanlara etkili cevaplar üretmedeki başarısızlığını da ortaya koymuştur. Brexit, AB üye ülkelerinde bir yandan AB'nin etkinliğini ve kazanımlarının diğer yandan ise AB karar alma mekanizmalarının hesap verebilirliğini ve şeffaflığını sorgulayan bir kesimin varlığının tezahürüdür. Brexit kararının ardından, Birleşik Krallık'ın üyelikten ayrılmasının Hollanda, Fransa ve İtalya gibi kurucu ülkelerde, AB karşıtı popülist çevrelerden Avro Alanı üyeliğinin ve dolayısıyla AB üyeliğinin referanduma sunulması yönünde yükselen sesler nedeniyle AB, hem önde gelen üye ülkelerden birinin ayrılık sürecini mümkün olan en az hasarla yönetme hem de Brexit'in bir domino etkisi yaratmasını engelleme göreviyle karşı karşıya kalacaktır.

Bu nedenle, Birleşik Krallık'ın AB'den ayrılma sürecinin aynı yolu izlemek isteyebilecek kesimler için bir şablon ortaya çıkarmasının önünde geçmeyi oldukça zorlu hale getirileceği düşünülmektedir. Birleşik Krallık ile yürütülecek müzakerelerde AB, ayrılığın koşullarını müzakere etmenin yanında etkili ve önemli bir aktörle yeni bir ilişki modeli geliştirmeye çalışırken diğer yandan da kişilerin serbest dolaşımı başta olmak üzere temel prensiplerinden taviz vermeme güçlüğüyle karşı karşıya kalacaktır.

Birleşik Krallık'ın AB'den ayrılma kararı alması, AB için oldukça sarsıcı bir gelişme olmasına karşın bunun, AB'nin sonunu getireceği görüşü gerçeği yansıtmamaktadır. Brexit kararı sonrasında geri kalan AB üye ülkelerinin, Avrupa Komisyonunun da yönlendirmesiyle AB bütünleşmesinin geleceğine dair kapsamlı bir muhakeme süreci başlatmasını zorunlu hale getirmiştir. Birleşik Krallık referandumu sonrasında, AB'nin kurumsal yapısının gözden geçirilmesi, yapısal sorunlarına kapsamlı çözümler bulunması ve AB bütünleşmesine güvenleri giderek azalan Avrupa kamuoylarıyla iletişimin artırılması yoluyla Avrupa bütünleşmesi için yeni bir vizyon geliştirilmesi kaçınılmazdır.

Avrupa Projesini Gözden Geçirme Süreci

Brexit kararı sonrasında, AB'nin geleceğine dair liderler seviyesindeki muhakeme sürecinde ilk adım, 16 Eylül 2017 tarihinde Bratislava Zirvesi'nde başlatılmıştır. Avrupa projesinin gelecekteki yönüne dair tekliflerin, 25 Mart 2017 tarihinde AB'nin temellerini atan Roma Antlaşması'nın 60'uncu yıldönümünün idrak edileceği Roma Zirvesi'nde ele alınması kararlaştırılmıştır. AB'nin geleceğine dair siyasi gözden geçirme süreci, 3 Şubat 2017 tarihinde Malta'daki gayriresmî zirve ile devam etmiştir. AB Konseyi Başkanı Donald Tusk'un, Zirve öncesinde AB liderlerine hitaben kaleme aldığı mektupta da belirttiği gibi, AB başlıca üç tehditle karşı karşıyadır. Dışarıda, yeni jeopolitik konjontür -küresel politikada iddialı hale gelen

Çin, Ukrayna başta olmak üzere komşularına yönelik saldırgan politikalar izleyen Rusya, Orta Doğu ve Afrika'da; savaşlar, terörizm ve anarşi ve yeni ABD yönetiminin endişe verici açıklamaları- geleceği giderek öngörülemez hale getirmektedir. AB'deki iç tehditler ise AB karşıtlığının, aşırı milliyetçiliğin ve hatta yabancı düşmanlığının artması; AB yanlısı elitlerin siyasi entegrasyona yönelik inancının azalması, popülist argümanlara teslim olmaları ve liberal demokrasinin temel değerlerine duyulan şüphedir (AB Konseyi, 2017a).

Avrupa Komisyonu Başkanı Jean-Claude Juncker, 1 Mart 2017 tarihinde, AB bütünleşmesinin Brexit sonrası dönemdeki geleceğine ilişkin beş farklı senaryo ortaya koyan beyaz kitabı açıklamıştır. Beyaz kitabın zamanlaması, AB'nin, Roma Antlaşması'nın 60'ıncı yıl dönümünü idrak etmeye ve Birleşik Krallık'ın AB'den çıkış prosedürünün başlatılması için harekete geçmeye hazırlandığı bir dönemde açıklanması nedeniyle anlamlıdır.

AB bütünleşmesinin geleceğine dair AB genelinde farklı düzeylerde gerçekleştirilecek tartışmaya Avrupa Komisyonunun katkısını oluşturan beyaz kitabın, Roma Antlaşması'nın 60'ıncı yıl dönümünde bir araya gelecek olan AB liderleri tarafından ele alınması öngörülmüştür. Juncker'in beyaz kitabı Avrupa Parlamentosunda sunarken belirttiği gibi, "Roma Zirvesi, AB için yalnızca bir doğum günü kutlaması değil; 27 üyeli AB'nin de doğum anı olarak görülmektedir" (2017).

Beyaz kitapta sunulan senaryoların, Avrupa projesinin geleceğine dair AB düzeyinde ve ulusal, bölgesel ve yerel düzeylerde gerçekleştirilecek tartışmalara kaynaklık etmesi beklenmektedir. Beyaz kitapta belirtildiği gibi, istişare sürecinde öne çıkan fikirler, Komisyon Başkanı Juncker tarafından Eylül 2017'de Avrupa Parlamentosu Genel Kurulu'nda gerçekleştirilecek Birliğin Durumu konuşmasında ilerletilerek, AB Konseyine sunulacaktır. AB liderleri ise Aralık 2017'de gerçekleşecek AB Zirvesi'nde AB'nin izleyeceği yönü belirleyeceklerdir. Böylece, 2019 yılında gerçekleştirilecek Avrupa Par-

lamentosu seçimlerine kadar bir yol haritasının ortaya çıkarılması planlanmaktadır.

Avrupa Komisyonu tarafından sunulan beyaz kitapta farklı entegrasyon derece ve hedeflerini öngören beş senaryo ortaya konulmaktadır. Bunlar sırasıyla; AB bütünleşmesinin mevcut şekliyle sürdüğünü, Tek Pazar'a indirgenerek diğer alanlarda bütünleşme hedefinden vazgeçildiğini, belirli politika alanlarında farklı entegrasyon derecelerinden oluşan çok sayıda gönüllüler koalisyonunun ortaya çıktığını, AB'nin önceliklerini yeniden gözden geçirerek bütünleşme çabalarını kolektif çalışmanın daha fazla katma değer yaratacağı sayılı alana yönlendirdiğini ve AB bütünleşmesine tüm politika alanlarında hız verildiğini öngören beş farklı gelecek tasvir etmektedir (Avrupa Komisyonu, 2017). Bu senaryolar arasında, farklı entegrasyon derecelerinden oluşan çok sayıda gönüllüler koalisyonunun ortaya çıktığı, "çok vitesli Avrupa" olarak da tabir edilebilecek esnek bütünleşme modeli, en gerçekçi senaryo olarak değerlendirilmektedir.

Bu senaryo, farklı politika alanlarında daha ileri bütünleşme hedef ve kapasitesine sahip üye ülkelerin ileri seviyede bütünleşerek sıkı ve federal bir merkez ülkeler grubu oluşturmalarına imkân tanıyacaktır. Bu senaryo ayrıca benzer bütünleşme hedeflerini paylaşmayan veya diğer gruptaki ülkelerle aynı entegrasyon seviyesine sahip olmayan ülkelere daha gevşek yapıda bir dış katman veya çevre ülkeler grubunu öngörmektedir.

AB'de Farklılaşan Entegrasyon: Kural Değil, İstisna

Farklılaşan entegrasyon tartışmaları, en az Birleşik Krallık'ın AB üyeliği kadar eskiye gitmekle birlikte özellikle Soğuk Savaş sonrasında Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin AB üyelik perspektifinin doğması ve Ekonomik ve Parasal Birliğin (EPB) gelişimi ışığında hız kazanmıştır. Genişleme dalgalarıyla birlikte üye ülke sayısının artması ve politika alanlarının çeşitlenmesi, AB içerisinde farklıla-

şan entegrasyonu kökleştirmiştir (Chopin ve Lequesne, 2016 s.1). 2004 yılında AB'nin sekizi eski Doğu Bloku'ndan on yeni üye ülkeyi kapsayacak şekilde genişlemesi ve üye ülkeler arasında özellikle kuzey-güney ekseninde ayrılıkları derinleştiren Avro Alanı borç krizi, AB üyeliğinin içeriğinin tek tip (one-size fits all) bir yaklaşım temelinde ilerlemesini zorlaştırmıştır. Son dönemde ise Brexit referandumu öncesinde Birleşik Krallık'ın AB üyeliğini yeniden müzakereye açılması talebiyle bu tartışmalar tekrar gündeme gelmiştir. Brexit kararı sonrasında, AB'nin bütünleşmesinin geleceği tartışmaları da farklılaşan entegrasyon modellerini yeniden gündeme taşımıştır.

AB özelinde; zaman, coğrafya ile konu veya temaya bağlı olarak 30'u aşkın farklılaşan entegrasyon modelinden söz edilmektedir (Stubb, 1996). Bu modellerden en çok bilinenleri; merkezde yer alan öncü ülkeler grubunun bütünleşmeyi ilerlettiği, diğer ülkelerin de zaman içerisinde bu gruba yetişerek kademeli şekilde politikalara dâhil olduğu "çok vitesli Avrupa" (multi-speed Europe); merkez ülkelerin bütünleşmeyi ilerlettiği, bütünleşme hedeflerini paylaşmayan ülkelerin ise dış katmanda kalmayı tercih ettiği değişken geometri (*variable geometry Europe*) ve üye ülkelerin bazı temel politikalara asgari düzeyde katılırken, katılmak istedikleri politika alanlarını adeta bir menüden seçmiş gibi konu bazında belirlemelerine imkân tanıyan bütünleşme modeli "*à la carte* Avrupa"dır (Koenig, 2015, s. 4). Çok vitesli Avrupa modelinde, tüm üye ülkeler aynı bütünleşme hedefi doğrultusunda ilerlemekte ancak bütünleşme hızları farklılık göstermektedir. Bu bakımdan çok vitesli Avrupa modelinde monolitik bir AB mimarisi hedeflenirken, değişken geometri Avrupa ile *à la carte* Avrupa modellerinde monolitik olmayan bir bütünleşme öngörülmektedir.

"Daha yakın bir Birlik" (*ever closer Union*) yaratma temel prensibinin geçerli olduğu AB'de, AB müktesebatının tümüyle üstlenilmesi tüm üye ülkeler için zorunlu olmasına karşın esasen farklılaşan entegrasyon hâlihazırda de facto şekilde uygulanmaktadır. 22'si AB

üyesi 26 ülkenin dâhil olduğu iç sınır kontrollerinin bulunmadığı Schengen Alanı, ortak para birimini kullanan 19 üye ülkenin dâhil olduğu Avro Alanı, AB içerisinde farklılaşan entegrasyonun en bilinen örneklerini oluşturmaktadır. 1980’li yıllarla birlikte belirli alanlarda bütünleşme hedeflerini paylaşmayan ülkelere, bu alanlardaki uygulamaların dışında kalma hakkı tanınması (“*opt out*”) yoluyla AB bütünleşmesi derinleştirilmeye devam etmiştir. Bu şekilde, konsensüsün sağlanamadığı alanlarda AB bütünleşmesinin tıkanıklığa uğramadan ilerlemesi mümkün kılınmıştır. Örneğin; Birleşik Krallık ve Danimarka EPB’nin son aşamasının, Danimarka savunma politikalarının; Polonya ve Birleşik Krallık, AB Temel Haklar Bildirgesi’nin; Danimarka, Birleşik Krallık ve İrlanda ise Özgürlük, Adalet ve Güvenlik Alanı’nın dışında kalmayı tercih etmiştir. Öte yandan, *opt out* elde edenler dışındaki ülkelerin gerekli kriterleri karşıladıktan sonra Avro Alanı ve Schengen Alanı’na dâhil olacakları düşünülmektedir.

Bu örneklerin yanında ilk olarak Amsterdam Antlaşması’yla getirilen, Nice ve Lizbon Antlaşmalarıyla geliştirilen “güçlendirilmiş işbirliği” (*enhanced cooperation*) prosedürü, en az 9 üye ülkenin bir araya gelerek, uzlaşının mümkün olmadığı alanlarda entegrasyonu ilerletmelerine imkânı tanımaktadır. Güçlendirilmiş işbirliği; yalnızca AB’nin münhasır yetkisinde kalmayan alanlarda, AB’nin daha yakın birlik ilkesini desteklemesi, isteyen tüm Üye Devletlerin katılımına açık olması ve Tek Pazar’ın işleyişine zarar vermemesi kaydıyla uygulanabilmektedir. Ancak bu prosedürün, birlikte hareket etmenin mümkün olmadığı alanlarda son çare olarak kullanıldığı vurgulanmalıdır. AB içerisinde oldukça sınırlı uygulanan güçlendirilmiş işbirliği prosedürünün başarılı şekilde hayata geçirildiği yalnızca iki örnekten söz edilebilir: Uluslararası çiftlerin boşanmalarına ilişkin kurallar ve Avrupa Tek Patenti düzenlemesi. Finansal İşlemler Vergisi’nin bu prosedüre göre uygulanması bazı engellerle karşılaşmış olmakla birlikte, güçlendirilmiş işbirliği prosedürü son olarak Avrupa Savcılık Ofisi kurulması konusunda gündeme gel-

miştir. Burada dikkat çekilmesi gereken; esnek entegrasyon modellerinin AB içerisinde, kapsamlı bir bütünleşme stratejisinin bir parçası olarak değil, uzlaşmanın mümkün olmadığı durumlarda tikanıklıktan çıkış yolu olarak istisnai şekilde uygulandığıdır.

Farklılaşan entegrasyon modellerinde, Avro Alanı'nı oluşturan 19 üye ülkenin ileri seviyede bütünleşerek federal bir yapıya doğru evrildiği olduğu bir iç katman ile ortak para birimini kullanmayan -Maastricht kriterlerini karşılamamış veya bunun öngördüğü siyasi entegrasyona hazır olmayan- üye ülkelerden oluşan bir dış katman öngörmektedir.

“Çok Vitesli Avrupa” Tartışmalarının Odağında

Avrupa projesinin ileride izleyeceği yönün köklü şekilde yeniden gözden geçirilmesi gerektiği neredeyse tüm üye ülkeler tarafından kabul edilmektedir. Buna karşılık AB bütünleşmesinin gelecekteki yönü üzerinde uzlaşma sağlandığını söylemek mümkün değildir. Benelüks ülkeleri ile Avro Alanı'nın en güçlü dört ekonomisi; Almanya, Fransa, İtalya ve İspanya ile AB Dönem Başkanlığı'nı üstlenen Malta; farklılaşan entegrasyona destek vermektedir (Benelux vision on the future of Europe, 2017; German Foreign Minister Gabriel and French Minister Ayrault: a strong European Union for a bright future, 2017; De La Baume ve Herszenhorn, 2017). Almanya Şansölyesi Angela Merkel ile Fransa Cumhurbaşkanı François Hollande, çok vitesli Avrupa'yı bir zorunluluk olarak tanımlamış ve AB'nin mevcut haliyle dağılma tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu ifade etmişlerdir. Buna karşılık, çok vitesli Avrupa mimarisi, Orta ve Doğu Avrupalı üye ülkeler tarafından çekinceyle karşılanmıştır. Çok vitesli Avrupa fikrine karşı çıkan Polonya, Çekya, Slovakya ve Macaristan'dan oluşan Visegrád Grubu'nun ve AB'nin en genç üç üye ülkesi; Bulgaristan, Romanya ve Hırvatistan'ın temel endişeleri; Avro Alanı'nı bütünleşmenin temelini oluşturan bu yaklaşımın ikinci sınıf AB üyeliği gibi bir kavram ortaya çıkabileceğidir (Joint Sta-

tement of the Heads of Governments of the V4 Countries, 2017; Touma ve Cheresheva, 2017). AB üyeliğini zorlukla elde etmiş olan bu ülkeler, ortaya çıkacak AB mimarisinde periferide kalmak istememektedirler. Tüm üye ülkelerin ortak hedefleri paylaşmadığı bir AB mimarisinin parçalanma riskiyle karşı karşıya kalacağı, farklılaşan entegrasyona ilişkin ifade edilen bir diğer endişedir. Bunların yanında, gereğinden fazla alanda farklılaşmanın karar alma süreçlerini karmaşık, AB yönetişimini ise kavranması zor bir hale getirebileceği de risk olarak öne çıkmaktadır (Differentiate or bust, 2017, s. 16). Son olarak, bazı ülkelerin ortak politikaların maliyetini üstlenmek zorunda kalırken bazı diğerlerinin ise bunlardan adaletsiz şekilde yarar sağlaması riski de göz ardı edilmemelidir (Grabbe ve Lehne, 2016).

Sonuç

Birleşik Krallık dışındaki AB üyesi ülkelerin liderleri, 25 Mart 2017 tarihinde Roma Antlaşması'nın 60'uncu yılında kabul ettikleri Roma Deklarasyonu ile Avrupa projesinin yeniden canlandırılması için ilk adımı atmışlardır. Roma Deklarasyonu'nda öne çıkan "gerektiğinde farklı hızlarda ve derecelerde de olsa, isteyen herkesin katılımına açık şekilde, birlikte ve aynı yönde hareket etme" taahhüdü, AB için çok vitesli bir gelecek mimarisinin inşa edildiğinin açık bir göstergesidir (AB Konseyi, 2017b). 2017'nin aralarında üç kurucu ülkenin de bulunduğu beş üye ülkede -Hollanda, Bulgaristan, Fransa, Almanya ve Çekya'da- seçim yılı olması, öngörülemeliği artırmakta ve AB bütünleşmesinin Brexit sonrası yörüngesine ilişkin kararlı adımlar atılmasını zorlaştırmaktadır. AB bütünleşmesinin itici gücü konumunda olan ve Birleşik Krallık'ın AB'den ayrılma kararıyla birlikte, AB içerisindeki dengelerde gücünü artırması beklenen Fransa ile Almanya'da Hollande ve Merkel'in yerine geçecek isimler, şüphesiz AB bütünleşmesinin izleyeceği yönün belirlenmesinde rol oynayacaktır. Bu nedenle, Fransa ve Almanya'da önümüzdeki

aylarda gerekleŒecek Œeim sureci tamamlanıncaya kadar AB'nin izleyeceği ynn netleŒmesi mümkün gözükmemektedir. Bunun yanında AB'nin, 29 Mart 2017 tarihinde resmen baŒlatılması ngrlen Brexit sureciyle birlikte bilinmeyen sulara yelken açacağı göz önünde bulundurulduğunda, Brexit müzakerelerinin gidiŒatı ve AB ile BirleŒik Krallık arasında Brexit sonrası dönemde uygulanacak iliŒki modelini tasarlanma sureci de AB btnleŒmesinin ilerideki rotasını etkileyecektir.

Kaynakça

AB Konseyi. (2017a). "United we stand, divided we fall": letter by President Donald Tusk to the 27 EU heads of state or government on the future of the EU before the Malta summit, European Commission. Erişim 16 Mart 2017, <http://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2017/01/31-tusk-letter-future-europe/>

AB Konseyi. (2017b). The Rome Declaration. Erişim 27 Mart 2017, <http://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2017/03/25-rome-declaration/>

Avrupa Komisyonu. (2017). White Paper on the Future of Europe: Reflections and scenarios for the EU27 by 2025. Brüksel, s:1-31. Erişim 17 Mart 2017, https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/white_paper_on_the_future_of_europe_en.pdf

Benelux vision on the future of Europe. (2017). Basın Açıklaması. Belçika Başbakanlığı Resmi İnternet Sitesi. Erişim 16 Mart 2017, <http://premier.fgov.be/en/benelux-vision-future-europe>

Chopin T. ve Lequesne C. (2016). Differentiation as a double-edged sword: member states' practices and Brexit. *International Affairs*, 92: 3, s. 531-545.

De La Baume, M. ve Herszenhorn, D. M. (2017, 6 Mart). In Versailles, EU's big 4 back multispeed Europe. *Politico*. Erişim 16 Mart 2017, [http://www.politico.eu/article/in-versailles-eus-big-4-back-multi-speed-europe-italy-francegermany-spain/Differentiate or bust: A multi-speed, multi-tier future. \(2017, 25 Mart-31 Mart\). The Economist, s.15-16.](http://www.politico.eu/article/in-versailles-eus-big-4-back-multi-speed-europe-italy-francegermany-spain/Differentiate%20or%20bust%3A%20A%20multi-speed%2C%20multi-tier%20future.%20(2017%2C%2025%20Mart-31%20Mart).%20The%20Economist%2C%20s.15-16.)

German Foreign Minister Gabriel and French Minister Ayrault: a strong European Union for a bright future. (2017). Basın Açıklaması. Almanya Federal Dışişleri Bakanlığı İnternet Sitesi. Erişim 16 Mart 2017, http://www.auswaertiges-amt.de/EN/Infoservice/Presse/Meldungen/2017/170301_gem_Erkl_DEUFRA_zu_Wei%C3%9Fbuch_Zukunft_EU.html

Grabbe, H. ve Lehne, S. (2016). How to Build a More Flexible EU After Brexit. Erişim 18 Mart 2017, <http://carnegieeuropa.eu/2016/09/08/how-to-build-more-flexible-eu-after-brexit-pub-64507>

Joint Statement of the Heads of Governments of the V4 Countries: “Strong Europe - Union of Action and Trust” Input to Rome Declaration 2017. (2017). Erişim 17 Mart 2017, https://www.vlada.cz/en/media-centrum/aktualne/joint-statement-of-the-heads-of-governments-of-the-v4-countries-_strong-europe-_union-of-action-and-trust_-154008/

Juncker, J.C. (2017). Quo vadis Europa at 27? Avenues for a united future at 27. Brüksel. Erişim 17 Mart 2017, http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-17-424_en.htm

Koenig, N. (2015). A Differentiated View of Differentiated Integration. Jacques Delors Institut, Berlin, s.1-13. Erişim 18 Mart 2017, <http://www.institutdelors.eu/media/differentiatedintegrationjdbjuli2015.pdf?pdf=ok>

Stubb, Alexander C.-G. (Haziran 1996). A Categorization of Differentiated Integration. *Journal of Common Market Studies*, 34: 2, s. 283-295.

Touma, A. M. ve Cheresheva, M. (2017, 2 Mart). Balkan EU States Reject a ‘Multi-Speed’ Union. *Balkan Insight*. Erişim 17 Mart 2017, <http://www.balkaninsight.com/en/article/balkan-member-states-reject-a-multi-speed-eu-03-02-2017>